

TEKSTOLOŠKI I LEKSIKOLOŠKI PRINOSI MARULIĆEVOJ *JUDITI*

Bratislav Lučin

UDK: 821.163.42.09 Marulić, M.
81'37
Izvorni znanstveni rad

Bratislav Lučin
Marulianum
S p l i t

1.

Ustvrđimo li da uspostava teksta podrazumijeva prije svega uspostavu smisla, činit će se da smo izrekli truizam. No tako je samo na prvi pogled. Naime, i na razini doslovnoga značenja može postojati dvostrukost ili višestrukost izbora, tj. različite mogućnosti odčitavanja i razumijevanja teksta. Te inačice najprije treba identificirati, a zatim razlučiti pravo od prividnoga značenja, tj. izvršiti argumentiran izbor. Kriterij odabira jest vjernost izvornoj auktorskoj zamisli, a ova se ne poklapa nužno s postojećim zapisom, pa čak ne nužno niti s postojećim ili pretpostavljenim vlastoručnim zapisom (autografom) — nego upravo s onom »slikom teksta« koja egzistira samo kao apstrakcija, mimo samoga čina zapisivanja, a u kojoj bi se auktorska volja sadržavala u idealnu, makar tek virtualnu obliku.¹

Autograf *Judite* izgubljen je, a od triju izdanja objavljenih za auktoraova života samo se prvo može smatrati relevantnim za uspostavu teksta.² Zbog toga se

¹ Usp. Cesare Segre, »La natura del testo«, u: *Semiotica filologica*, Torino 1979, str. 36; isti: »Testo«, u: *Avviamento all'analisi del testo letterario*, Torino 1985, str. 378.

² Usp. o tome Vjekoslav Štefanić, »O izdanjima Marulićeve *Judite*«, u: Marko Marulić, *Judita*, predgovor napisao Mihovil Kombol, tekst *Judite* i tumač Marcela Kušara revidirao Vjekoslav Štefanić, Zagreb 1950, str. 154; Milan Moguš, »Napomene o ovom izdanju i o rječniku Marulićeve 'Judite'«, u: Marko Marulić, *Judita*, priredio, popratio bilješkama i sastavio rječnik Milan Moguš, Književni krug, Split 1988, str. 83.

tekstološki pristup, umjesto na uspoređivanju (kolacioniranju) raznih izvora, mora temeljiti prije svega na nutarnjoj raščlambi teksta, na upoznavanju kohezijskih zakona koji njime vladaju, da bi se onda ti zakoni *per analogiam* primijenili u razrješavanju nedovoljno jasnih ili spornih mjesta. Zakoni nutarnje kohezije djeluju na svim razinama teksta, od grafije i interpunkcije do jezika (morfologije, sintakse, semantike), stila i versifikacije.³

Od pomoći je ipak i komparativna metoda, ali u osobitoj svojoj inačici: ne na razini kritike teksta u klasičnom smislu, nego u primjeni načela *Marulića tumačiti Marulićem* (što je dakako izvedenica hermeneutičkoga načela homerovske filologije). Taj se postupak pokazuje uporabljivim prije svega na semantičkoj razini, pri čemu se za tumačenje hrvatske *Judite* relevantnim pokazuje (očekivano) uvid u druge auktorove hrvatske tekstove, ali i (manje očekivano) u njegove latinske tekstove, a još više u njegovu lektiru, tj. u »kulturni tekst« koji je upisan u auktorski tekst. Ovaj je »kulturni tekst« unaprijed zadan, dakle auktorskom tekstu nadređen, pa baš zato može poslužiti kao kriterij pri uspostavi značenja, a posljedično i samog aukorskog teksta.

Nakon kapitalnoga koraka koji je u *Juditinoj* tekstologiji učinio Milan Moguš svojim izdanjem u ediciji Marulićevih *Sabranih djela*,⁴ moguće je, oslanjajući se na iznesene metodološke postavke, argumentirano predložiti još nekoliko izmjena i poboljšica na tekstnoj i semantičko-leksičkoj razini.

Gotovo sve izmjene koje će se ovdje prikazati već su provedene »u praksi« (sve osim onih koje su opisane u odjeljcima 3.6, 3.9. i 4.1): unio sam ih u tekst i tumač *Judite* što sam ih priredio za knjigu: Marko Marulić, *Duhom do zvijezda*, Mozaik knjiga (biblioteka »Biseri hrvatske književnosti«), Zagreb 2001. Napominjem da sam izmjene slične naravi unio i u druge hrvatske tekstove u tom izdanju (osobito u *Susanu*), o čemu će biti riječi u drugoj prigodi.

2.

Svoja čitanja i tumačenja usporedit ćemo s rezultatima dosadašnjih prireditelja *Judite*. Zbog toga je valjalo među dosadašnjim izdanjima izlučiti ona koja sadrže relevantne tekstološke i/ili hermeneutičke prinose.⁵ Od prvih pet izdanja (1521,

³ Usp. C. S e g r e, n. dj. (1985), str. 372.

⁴ Usp. o tome: Josip V o n č i n a, »Prominila je lice«, *Forum*, Zagreb, 1990, br. 9-10, str. 506-514.

⁵ Potpune bibliografske podatke o svim izdanjima *Judite* čitatelj može naći u prilogu: Branko J o z i ć — Bratislav L u č i n, »Bibliografija Marulićeve *Judite*«, pri kraju ovoga sveska *Colloquia Maruliana*. Ranija verzija tog teksta tiskana je u programskoj knjižici: *Marulićevi dani 2001. Znanstveni, književni i izdavački program. Judita, 500. obljetnica nastanka*, Književni krug Split — *Marulianum*, Split 2001, str. 75-90. Izdanja *Judite* objavljena do 1997. opisana su u knjizi spomenute dvojice auktora: *Bibliografija Marka Marulića. Prvi dio: tiskana djela (1477-1997)*, Književni krug Split — *Marulianum*, Split 1998.

1522, 1523, 1586, 1627: sva tiskana u Mletcima) načelno se uzima u obzir samo prvo.⁶ Tek iznimno navode se i ostala četiri starija izdanja: onda, naime, kada se smatralo naročito važnim provjeriti pomaže li njihov tekst da su utvrdi ispravna lekcija (ili da se pronađe možebitni uzrok kakvoj kasnijoj zabuni). Ta stara izdanja u tekstu će se navoditi samo oznakom godine. Ostala odabrana izdanja navodit će se prezimenom priređivača i godinom, i to po ovom ključu:

- Kukuljević (1869) *Pjesme Marka Marulića*. Skupio Ivan Kukuljević Sakcinski, JAZU, Zagreb 1869 (SPH I); (*Judita* je tiskana na str. 1-72).
- Kušar (1901) *Judita*. Epska pjesma u šest pjevanja. Uredio i protumačio Marcel Kušar. Uvodom popratio Petar Kasandrić. Matica hrvatska, Zagreb 1901.
- Štefanić (1950) *Judita*, s drvorezima i inicijalima iz drugog izdanja (1522). Predgovor napisao Mihovil Kombol. Tekst *Judite* i tumač Marcela Kušara revidirao Vjekoslav Štefanić. Zora, Zagreb 1950.
- Slamnig (1970) *Judita, Suzana, pjesme*. Priredio Ivan Slamnig. Zora — Matica hrvatska, Zagreb 1970 (PSHK 4); (*Judita* je tiskana na str. 35-103).
- Franičević (1974) *Judita, pjesme*. Priredio Marin Franičević. Školska knjiga, Zagreb 1974 (*Judita* je tiskana na str. 13-90).
- Moguš (1988) *Judita*. Priredio, popratio bilješkama i sastavio rječnik Milan Moguš. Književni krug, Split 1988 (SDMM 1).
- Tomasović (1991) *Judita*. Priredio Mirko Tomasović. Školska knjiga, Zagreb 1991 (s faksimilom prvog izdanja).⁷
- Moguš (1998) *Judita* s pretiskom drugog izdanja iz godine 1522. Priredio i protumačio Milan Moguš. Pogovor Josip Vončina. Matica hrvatska, Zagreb 1998.

Dakako, za proučavanje teksta *Judite* važni su i znanstveni radovi mnogih auktora, osobito prirediteljski predgovori ili pogovori uz spomenuta izdanja, ondje navedena literatura te drugi jezikoslovni i tekstološki radovi.⁸

⁶ Konzultirao sam ga prema izvrsnom faksimilnom pretisku što ga je izdala JAZU u Zagrebu 1950. Inače, fotokopije (razvijene iz mikrofilma) svih pet starih izdanja pohranjene su u knjižnici *Marulianuma*.

⁷ Iako na prvi pogled lijepo izveden, ovaj faksimil nije posve pouzdana reprodukcija prvog izdanja, pa se njime nismo služili. Zbog čišćenja podloge (umjesto neujednačene zatamnjenosti izvornog papira pod tekst je podmetnut izjednačen ton) a čini se i pokušaja rekonstrukcije u izvorniku slabo otisnutih slova, dogodio se npr. da u ovom faksimilu stoji: *ſcet/zu odioſtuom*, dok u izvorniku piše: *ſpet/zioodioſtuom* (folij *f verso*, Marulićeva bilješka uz IV, 122).

⁸ Neki od njih će se, već prema potrebi, navoditi u nastavku ovoga teksta. No odmah spominjem najvažniji noviji rad, koji rješava znatan broj najtvrdokornijih tekstoloških i

3.

3. 1.

U prvom izdanju *Judite* (1521) marginalna bilješka uz I,15 glasi (u izvornoj grafiji):

Trichrat troi deuet bifce bozic imeiugnimi Apollo fchitarō chih poeti prizuahu na pomoch datāia ali chantania gnih ueras: [ovdje i dalje istaknuo B. L.]

U svim starim izdanjima (1521, 1522, 1523, 1586, 1627) istaknuta riječ napisana je ovako: *datāia*. U svim novim izdanjima, od Kukuljevićeva nadalje, ona je transkribirana ovako: *gatan'ja* (ili: *gata[n]'ja*).⁹

Emendacija je suvišna, kao što su pokazali Julije Derossi¹⁰ i Valentin Putanec.¹¹ Naime, *datan'je* je glagolska imenica od glagola *datati*. Glagol je u obliku *zdata* (aorist od: *zdatati*) potvrđen u Marulićevu *Naslidovan'ju* (IV,1):

(...) kralj David (...) učini razlike zvone i cindre, zdata pisni i naredi da se poju s veseojem (...) ¹²

U izvorniku to mjesto glasi:

(...) Rex David (...) fecit diversi generis organa, psalmos edidit et cantari instituit cum laetitia (...) ¹³

U Moguševu »Rječniku« uz njegovo izdanje *Naslidovan'ja* stoji:

zdatati 1 (*zdata* 1) *gl* izdati (knjigu), sastaviti, složiti¹⁴

hermeneutičkih zagonetki: M. M o g u š, »Uz još jedno čitanje Marulićeve *Judite*«, *Filologija*, knj. 16, Zagreb 1988, str. 123-129.

⁹ Moguš (1988) u tekstološkim bilješkama donosi izvorni zapis: *datāia* (str. 193), ali transkribira *gata[n]ja* (str. 120).

¹⁰ Usp. J. Derossi, »Prilozi hrvatskom leksiku Marka Marulića«, *Filologija*, Zagreb 1979, br. 9, str. 139-144 (os. 143-144); i s t i, »Rječnik uz Marulićev prijevod djela 'De imitatione Christi' — 'Od naslidovanja Isukarsta'«, *Kačić*, Split, 12 (1980), str. 5-73; i s t i, »Rječnik« u izdanju: M. M a r u l i ć, *Od naslidovan'ja Isukarstova i od pogarjen'ja tašćin segasvitnjih*, uvodnu studiju napisao Zvonimir K u l u n d ž i ć, transkribirao i napisao bilješke, priloge i rječnik Julije D e r o s s i, Zadar — Duvno 1989, str. 206.

¹¹ V. P u t a n e c, »Prilog za proučavanje aloglotema u hrvatskom ili srpskom jeziku: Marulićev hapaks *datati* = *zdatati* kao romanizam«, *Zbornik u čast Petru Skoku o stotoj obljetnici rođenja (1881-1956)*, JAZU, Zagreb 1985, str. 409-415; isti, »Dijalektalni dalmatinizam *datati/zdatati* od Marulića preko Kavanjina do naših dana«, *Čakavska rič*, 19 (1991), br. 2, str. 53-61.

¹² M. M a r u l i ć, *Od naslidovan'ja Isukarstova i od pogarjen'ja tašćin segasvitnjih*, priredio, popratio bilješkama i sastavio rječnik Milan Moguš, Split 1989 (SDMM 9), str. 171.

¹³ Thomae a K e m p i s *De imitatione Christi libri quatuor ex accuratissima recensione Heriberti Rosweydi ad fidem autographi facta*, Graecii MDCCCXLI, str. 184 (ovo izdanje je otisnuto u faksimilu kao prilog u knjizi navedenoj u bilj. 12).

¹⁴ N. dj. (u bilj. 12), str. 366.

Putanec objašnjava da je glagol (*z*)*datati* dalmatinizam nastao iz latinskog – romanskog *dictare*. Taj glagol prvotno znači »diktirati, kazivati u pero«, a zatim u srednjovjekovnom latinitetu »sastavljati, pisati«, naročito »stvarati, sastavljati pjesme«. ¹⁵ Dvije potvrde Putanec nalazi i u Jerolima Kavanjina. ¹⁶

Antički pjesnici, kao što je napomenuo Derossi, ¹⁷ nisu svoje stihove *gatali*. Prema tome, Marulićevo:

datāia ali chantania gnih ueras

treba transkribirati:

data[n]’ja ali kantan’ja njih veras

i tumačiti:

sastavljanja ili pjevanja njihovih [tj. svojih] stihova.

Putanec pretpostavlja da je između *dictare* i *datati* mogao postojati prijelazni oblik koji bi još imao sačuvano latinsko *-ct-*, npr. **izdaktati*. ¹⁸ Takav oblik nalazim potvrđen u naslovu pjesme Marulićeva sugrađanina i suvremenika Franje Božićevića Natalisa: *Svrhu Zdravo Marijo daktica*. ¹⁹ Natuknice *daktica* nema u velikom Akademijinu Rječniku (nadalje u tekstu: ARj). Izdavač Božićevićeve pjesme Josip Mihojević u svojem »Rječniku« na kraju knjige piše:

daktica, riječ nejasna značenja; možda od dahtjeti: željeti, žudjeti, dakle: željena, žuđena. ²⁰

No *daktica* očito znači isto što i srednjovjekovno latinsko *dictamen* u užem značenju *dictamen metricum*: »pjesničko djelo, pjesma«.

¹⁵ V. P u t a n e c, n. dj. (1991) u bilj. 11, str. 56-57. U tom je Putanec potpuno u pravu, za razliku od Derossija, koji kaže: »**Datan’je** je zapravo isto što i **edicija (editio)**, dakle **izdanje** ili **izdavanje**. Prema tome pjesnici prizivaju muze i Apolona da im pomognu u izdavanju i pjevanju stihova (...).« J. Derossi, n. dj. (1989) u bilj. 10, str. 206.

¹⁶ V. P u t a n e c, n. dj. (1991) u bilj. 11, str. 59: J. K a v a n j i n, *Bogatstvo i uboštvo*, VII, 152, 4: »žievot sdata spasitejnik«; VII, 162, 1: »Pop Vuletić piesni sdata«. Nakon mojeg usmenog izlaganja ove teme na znanstvenom skupu *Marko Marulić, otac hrvatske književnosti* (Split, travanj 2001) Luko P a l j e t a k ljubazno mi je priopćio da se u Kavanjina nalazi i oblik »sdeta« (*Bogatstvo i uboštvo*, X, 49, 3: »kadi oficij njegov sdeta«). Srdačno mu zahvaljujem na tom podatku.

¹⁷ N. dj. (1979) u bilj. 10, str. 144.

¹⁸ V. P u t a n e c, n. dj. (1991) u bilj. 11, str. 60.

¹⁹ Josip M i h o j e v i ć: *Bogorodica u hrvatskom pjesništvu*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1994, str. 95-96.

²⁰ N. dj., str. 1063.

3.2.

U sjajnom Marulićevu opisu vojske u pokretu (I, 163-309) ističe se opis pričuvnih konja koji idu iza Holofernovih kola (I, 253-268). Prirediteljima je brigu zadavao tekst stiha 263:

1521.	Motahut ureda /schachchiuchi nogami/ ²¹
1627.	Motahutfe vreda-schachchyuchi nogami- ²²
Kukuljević (1869)	motahu t' se ureda skakćući nogami, ²³
Kušar (1901)	(isto)
Štefanić (1950)	motahu t ureda skakćući nogami,
Slamnig (1970)	motahu t' ureda skakćući nogami,
Franičević (1974)	(isto)
Moguš (1988)	motahu t' [se] vreda skakćući nogami, ²⁴
Tomasović (1991)	Motahu t' se vreda skakćući nogami,
Moguš (1998)	(isto)

Ispravno je rješenje našao Kušar, a za njim Slamnig i Franičević. Stihu nije potrebna emendacija jer *motati* ovdje nije povratan glagol, nego neprijelazan glagol s objektom u instrumentalu (*nogami*). Zabunu je zacijelo izazvao hiperbat: »*motahu t' ureda skakćući nogami*«, a pridonijela joj je i središnja cezura, koja sugerira smisaono povezivanje prve riječi u stihu s drugom a treće s četvrtom. Stoga je shvaćeno kao da je *nogami* objekt glagola *skakćući* (što bi, usput rečeno, bilo pleonastično i odavalo bi nevješta pisca); otud je uslijedila potreba da se doda ono *se*, te da se radi očuvanja broja slogova *ureda* (= »brzo, hitro«) promijeni u *vreda*. Tako se dobiva tekst *motahu t' se vreda skakćući nogami*, kojemu je smisao: (konji) »brzo se micahu poskakujući nogama«. U izvornu obliku, međutim, stih glasi *motahu t' ureda skakćući nogami*, a značenje mu je besprijeckorno: »brzo poskakujući micahu nogama« ili »brzo micahu nogama poskakujući«.

3.3.

Na kraju II. pjevanja *Judite* pripovijeda se se kako veziri potvoriše Akiora, a na početku III. pjevanja (III, 5-12 = 647-654) opisuje se kako njihove riječi djeluju na Holoferna:²⁵ njegovu gnjevu oni još uvećavaju žestinu, kao kad se živahan konj

²¹ Ovako je, s manjim grafijskim inačicama, i u izdanjima iz 1522, 1523. i 1586.

²² Valja napomenuti da se u izdanju 1627. na početku riječi redovito piše *v*, i onda kada taj grafem ima glasovnu vrijednost vokala *u* (npr. I, 19 *vfliscan* = uslišan; I, 31 *vzuodi* = uzvodi, itd.). Tako je i u izdanjima iz 1522. i 1586.

²³ V. J a g i ć u kritičkom aparatu napominje: »263 motahut se] u *izd. a nema se*«. Izdanje *a* za Jagića je drugo izdanje, ono iz 1522. Da je kritički aparat sastavio Jagić, razvidno je iz onoga što on kaže u »Predgovoru« SPH I (str. 1-12), na str. 3. O izdanjima koja je imao pri ruci usp. str. 5.

²⁴ S opširnom bilješkom na str. 194. svojega izdanja.

još podbode ostrugama: on zatrese grivom, ljutito zatopće nogama — a sljedeća dva stiha u svim izdanjima od Kukuljevića nadalje tiskana su ovako:

Priskoči plot i stog i potok prikine,
Koliko je uzmog, teče, vrata rine.
(III, 9-10 = 651-652)

Tako transkribiran, deseti se stih III. pjevanja može protumačiti samo ovako:
(Konj) koliko je moćan (tj. koliko god može), trči, rine vrata.

Tu je dakle gl. *rinuti* prijelazan a objekt mu je imenica *vrata* (ak. mn.). Taj stih u prvom izdanju (1521) tiskan je ovako:

Cholichoie uzmog / tece / urata / rine.

U njemu se tri puta pojavljuje kosa crtica: prvi put na kraju polustiha (na tom mjestu ona se neizostavno nalazi u čitavu tekstu prvog izdanja), a zatim između riječi u drugom polustihu. Značenje kose crtice u Marulića je dvojako: na granici polustiha ona je metrički signal; no kosa crtica vrlo se često pojavljuje i na drugim mjestima u stihu, i tada označava manji ili veći sintaktički usjek (ujedno i ritmičku pauzu), pa joj se funkcija približava funkciji našega zareza.²⁶ To je u skladu s ulogom kose crtice u povijesti interpunkcije: u srednjem vijeku ona se naziva *subdistinctio* (*suspensiva*, *comma*), te označava najslabiji sintaktički usjek.²⁷ Ako pri transkripciji III, 10 prihvatimo takvo značenje kose crtice, stih će glasiti:

Koliko je uzmog, teče, vrata, rine.

Ovako pročitani, stih sadrži tri koordinirana glagola: *rine* je sada neprijelazan i znači »srne« — usp. za značenje ARj XIV, 29, s. v. *rinuti*, c. b) — a *vrata* je 3. lice prezenta gl. *vratati*, koji znači »ići navrat-nanos, srljati« — usp. za značenje ARj XXI, 402, s. v. *vratati*, a. a).²⁸

Još dvije potkrepe da je upravo ovako, a ne drugačije:

²⁵ Odavde unaprijed uvijek ću citate locirati i prema tradicionalnom načinu, po kojem se navodi redni broj pjevanja a stihovi se za svako pjevanje iznova broje od jedan, i prema novom načinu — kontinuiranu brojenju stihova od početka do kraja epa. Drugi način ušao je u uporabu nakon izdanja *Judite* u *Sabranim djelima*. Mislim da prednost treba dati prvom načinu, i to iz dvaju razloga: prvi je način odavno uobičajen u izdanjima epova uopće; prvi način odmah kazuje u kojem se pjevanju dotični stihovi nalaze, što nije nevažno.

²⁶ Na važnost kosih crtica kao interpunkcijskih znakova u proznoj »Posveti« *Judite* upozorio je Josip V o n č i n a, »Marulićevi 'začinjavci'«, u knjizi *Jezičnopovijesne rasprave*, Zagreb 1979, str. 77-105 (os. 85-87). Tekst je prvi put tiskan u *Umjetnosti riječi*, Zagreb, 21 (1977), br. 4, str. 321-344.

²⁷ Usp. Viktor N o v a k, *Latinska paleografija*, Naučna knjiga, Beograd 1980, str. 300.

²⁸ Pod natuknicom *rinuti* ARj navodi dotični stih iz *Judite*, ali prema Kukuljevićevevu izdanju uzima da je posrijedi prijelazni glagol s imenicom kao objektom — usp. ARj, *ibid.*, a. a) dd).

1. Marulić u više navrata polustih puni s nekoliko koordiniranih riječi (najčešće tri), odijeljenih kosim crticama, tj. zarezima:

III, 226 (= 868)	Da mu se je borit s vitrom, s morem, s diždi;
IV, 110 (= 1117)	Pripravi obeda: kruh, uli, pargu, sir
VI, 293 (= 1978)	Dolce, varhe, gori bihu pokriliti,
VI, 312 (= 1997)	I sta na njoj zgara zlato, biser, svila;

2. Predloženo čitanje znači i pjesnički, a ne samo tekstološki dobitak: prema starom čitanju u pjesnikovoj se usporedbi nemotivirano pojavljuju nekakva vrata, koja konj u punom trku rine (!). Novo čitanje vraća pjesničkoj slici logiku i dinamiku; ona upravo na svojem završetku doseže kulminaciju.

3.4.

Opsjednuvši vojnim četama Betuliju, Holoferno naređuje da se zagradi potok koji prolazi kroz grad. No građani se nastave potajno opskrbljivati vodom iz zdenaca u blizini gradskih zidina. Stoga jedan Amonac i Madijanac Holofernu svjetuju da kod zdenaca postavi stražu. Njihovo obraćanje vojskovođi (III, 157-160 = 799-802) tiskano je u prvom izdanju i u Kukuljevićevu izdanju ovako:

1521. Vftoiĝe naurate / Ammon i Madian
 Scatoru prid urate / Olophernu izuan.
 Znai riĝce da on ŝtan / neuzda u glude
 Da u tui gorĝchu ŝtran / na choi ŝtrazu bglude.

Kukuljević (1869) Us toj se navrate Amon i Madijan
 ŝatoru prid vrate Olofernu izvan,
 »Znaj,« riŝe, »da on stan ne uzda u ljude,
 »da u tuj gorsku stran, na koj stražu bljude.

Svi kasniji prireditelji transkribiraju, s neznatnim razlikama (»Us toj« : »Uz toj«), kao Kukuljević. Svi zadržavaju i njegovo rješenje interpunkcije u stihu 156 (= 800): između *vrata* i *Olofernu* nema interpunkcijskoga znaka, a na kraj stiha stavljaju zarez ili točku (možda je na takav izbor utjecala točka na kraju stiha u prvom izdanju).

No u tako transkribiranu stihu riječ *izvan* može biti samo prijedlog s dativom, a tada bi morala značiti »osim«, što ovdje s obzirom na kontekst ne odgovara; ovdje je značenje očito doslovno, prostorno, a u takvu značenju *izvan* je potvrđeno samo kao prijedlog s genitivom.²⁹ Ako bismo htjeli tumačiti da je ovdje ipak

²⁹ Za *izvan* s dativom u značenju »osim« usp. ARj IV, 321, s. v. *izvan*, C, a, b; za prostorno značenje (s genitivom) usp. ARj IV, str. 316-317, B, 1.

posrijedi i prostorno značenje i rekcija s dativom, stih bi postao besmislen, jer bi značio da su Amonac i Madijanac došli pred vrata šatoru — izvan Holoferna (»Holofernu«)! Rješenje je vrlo jednostavno: *Holofernu izvan* ne ovisi o glagolu *navratiti se*, nego o glagolu *riše* u sljedećem stihu. *Holofernu* je objekt toga glagola, a *izvan* je prilog uz taj glagol. Došavši pred vrata šatora, Amonac i Madijanac iz poštovanja ne ulaze u zapovjednikovu nastambu, nego izvan(a) rekoše Holofernu: »Znaj« itd. Treba dakle staviti jaku interpunkcijsku razdjelnicu u cezuri stiha, između *vrate* i *Olofernu*, dok na kraju može stajati zarez ili dvotočka. Napominjem još da je glagol govorenja (*riše*) smješten iza prve riječi upravnoga govora (i njome odvojen od svojega priloga), baš onako kako se u latinskom najčešće smješta glagol *inquam* istog značenja. Navedene stihove valja dakle transkribirati ovako:

Uz toj se navrate Amon i Madijan
 Šatoru prid vrate; Olofernu izvan, (:)
 »Znaj«, riše, »da on stan ne uzda u ljude,
 Da u tuj gorsku stran na koj stražu bljude.

3.5.

U katalogu glasovitih ljepotica u IV. pjevanju nalazi se i Dejanira, za koju se borio Heraklo (Herkul). Marulić uz stihove IV, 145-148 (= 1152-1155) daje na margini objašnjenje koje započinje rečenicom:

1521.	Dianiru hchier Cenea ier uele lipa bišce mnozi proščahu /
Kukuljević (1869)	Dijaniru, hćer Eneja, jer vele lipa biše, mnozi prošahu.
Kušar (1901)	(isto)
Štefanić (1950)	(isto)
Slamnig (1970)	(isto)
Franičević (1974)	(isto)
Tomasović (1991)	(isto)
Moguš (1988, 1998)	Dijaniru, hćer Ceneja, jer vele lipa biše, mnozi prošahu.

Kako se zvao Dejanirin otac? Priređivači su ga odreda pisali *Enej* (gen. *Eneja*), no u Marulića piše (u genitivu) *Cenea*, za čim se u svojoj pozornoj transkripciji poveo Moguš. Mitološki priručnici i rječnici složno nas obavješćuju da ime Dejanirina oca, kralja grada Kalidona u Etoliji, na grčkom glasi Οἰνεύς, a na latinskom *Oeneus*, što se u hrvatskom adaptira kao *Ėnej* (gen. *Ėneja*).³⁰ Postoji među mitološkim osobama i *Cenej* (Καινεύς, *Caeneus*), no on je bio neranjiivi kralj Lapita koji se borio s Kentaurima.

³⁰ Ne treba ga dakako miješati s junakom Vergilijeve *Eneide*, koji se na grčkom zove Αἰνεΐας, na latinskom *Aenēas*, a na hrvatskom *Ėneja* (gen. *Ėneje*).

Što je dakle posrijedi? Je li Marulić pomiješao Dejanirina oca s lapitskim kraljem? Ili nije razlikovao njihova imena? I Enej i Cenej višekratno se spominju u Ovidijevim *Metamorfozama*, čak i povodom istih događaja: Cenej je jedan od sudionika lova na kalidonskoga vepra,³¹ čudovišnu zvijer koja hara etolskim poljima zbog Enejeva propusta u prinošenju žrtve bogovima.³²

Index nominum pridodan prvotisku Marulićeva *Repertorija*³³ ne sadrži natuknicu *Oeneus* (ni *Ēneus*),³⁴ a pod natuknicom *Ceneus* piše:

Ceneus, pro: Oeneus — I, 290, 294

Prva uputnica odnosi se na f. 92v autografa, gdje pod natuknicom *DEVs*, u sklopu opsežnih ekscerpata (9 tiskanih stranica!) iz Ovidijevih *Metamorfoza*, stoji:

In nuptiis Perithoi Ceneu(m) a Centauris arboru(m) tru(n)cis obrutu(m)
i(n) aue(m) sui no(m)i(ni)s co(n)uertit.

Ova rečenica očito se odnosi na Ceneja, a ne na Eneja. Naime, lapitskoga kralja, kojem oružje nije moglo naškoditi, kentauri su usmrtili tako što su ga zatrpali golemom količinom iščupanoga drveća, pod pritiskom kojega se on ugušio, te se pretvorio u zlatnokrilu pticu.³⁵

Druga uputnica koju daje *Index nominum* odnosi se na f. 94r autografa (još uvijek natuknica *DEVs*, ekscerpti iz Ovidijevih *Metaformoza*), gdje piše:

Apru(m) misit, q(ui) Calidonię agros uastaret, q(ui)a Ceneus i(n)
sac(r)ificio collige(n)dor(um) fructuu(m) eam p(re)terierat VIII.

Ovdje je uistinu riječ o Eneju, upravo njegovu već spomenutom propustu pri žrtvovanju, pa prireditelj uz riječ *Ceneus* u podnožnoj bilješci napominje: »pro: *Oeneus*«.

Iz dokumentacije koju nam nudi *Repertorij* zaključiti je da je Marulić znao i za Ceneja i za Eneja, ali da je njihovo ime pisao jednako: *Ceneus*.

Uvidom u foto-reprodukcije raznih autografa, na mjestima citiranim u bilješci 34, pokazuje se da Marulić vrlo jasno piše diftong *Oe*, te da nigdje pri odčitavanju nema dvojbe radi li se o početnom *Oe*- ili o početnom *Ce*-. Dovoljno je usporediti, na istoj stranici autografa *Dijaloga o Herkulu* (f. 6v) tri puta napisanu riječ s *Oe*- (*Oechalię*, *Oechalia*, *Oechalio*) s jednom napisanom riječi s *Ce*- (*Cenei*).

³¹ Usp. Ov. *Met.* 8, 305.

³² Usp. Ov. *Met.* 8, 271-289.

³³ Marci Maruli *Repertorium*, I-III, e codice Romano in lucem edidit Branimir Glavičić, Književni krug, Split 1998-2000. *Index nominum* tiskan je u III. svesku, str. 379-437.

³⁴ Marulić ne rabi »repatio e« za početni diftong *oe* u osobnim imenima i iz njih izvedenim pridjevima (usp. *Repertorium*, autograf, f. 257: *Oethalię* [umj. *Oechalię*] i dr.; *Davidias*, autograf, f. 8: *oebalio* [*Dav.* I, 269]; f. 94: *oebalios* [*Dav.* X, 159]; *Dialogus de laudibus Herculis*, autograf, f. 6v: *Oechalię*, *Oechalia*, *Oechalio*; f. 21: *Oecalię* [sic!], *Oechaliam*; f. 23v: *Oechalię* [*Carmen de gestis Herculis*, 35]).

³⁵ Usp. Ov. *Met.* 12, 459-535.

Stoga moram odustati od pretpostavke koju sam iznio u studiji o marginalnim bilješkama u *Juditi*, da je u autografu *Judite* pisalo *Oenea*, ali da je pri tiskanju to pogrešno pročitano kao *Cenea*.³⁶ Tu sam pretpostavku temeljio na ovom zaključku: »Veliko je *O* u njega [Marulića, B. L.] očito moglo biti nedovoljno zaokruženo kad je u *Dijalogu o Herkulu* otisnuto kao *C* u imenu *Ceneus* mj. *Oeneus*.«³⁷ No iz ovdje iznesenih podataka proizlazi da je Marulić na spomenutom mjestu u *Dijalogu o Herkulu* i na spomenutim mjestima u *Repertoriju* jasno u pisanju razlikovao *Oe* i *Ce* — ali nije razlikovao oblik Enejeva i Cenejeva imena! Neće dakle biti da je posrijedi, u *Juditi* i *Dijalogu*, »ista tiskarska pogreška u istom imenu«, kako sam tada napisao,³⁸ nego je posrijedi dosljedno (iako netočno!) Marulićevo pisanje istog osobnog imena u različitim djelima (i na različitim jezicima).

Iz svega iznesenog proizlazi dakle da je u autografu *Judite* pisalo *Cenea*, pa je tako i otisnuto u prvom izdanju, a to znači da je u pravu Milan Moguš kada transkribira *Ceneja*. Ostaje dakako da se u rječniku ili tumaču objasni kako se iz tog imena krije kalidonski kralj Enej.³⁹

Napokon, svi ovi podatci navode na još jedan zaključak: u *Dijalogu o Herkulu* na spomenutom mjestu (f. 6v) valja ostaviti oblik *Cenei* bez emendacije.

3.6.

Prvi prvom susretu s Juditom, Holoferno je očaran njezinom ljepotom. Ona pak, ugledavši ga prvi put pred sobom, ne gubi prisutnost duha, nego provodi svoj naum: padne pred njim ničice, a Marulić odmah dodaje svoju opasku (IV, 227 = 1234):

³⁶ B. Lučin, »O marginalnim bilješkama u *Juditi*«, *Colloquia Maruliana* V, Split 1996, str. 31-56 (na str. 51).

³⁷ B. Glavičić, »O nekim problemima Marulićevih latinskih tekstova«, *Colloquia Maruliana* II, Split 1993, str. 13-15 (na str. 13). U nastavku auktor navodi tomu u prilog i ime svete Marije de Oignies (latinski *de Oegnies*), koje je u *Instituciji* uvijek otisnuto kao *Maria Decegnies*.

³⁸ B. Lučin, *ibid.*

³⁹ Kao što se dobro zna, postoji u *Juditi* još jedan Cenej: spominje se u marginalnoj bilješci uz VI, 221-224 (= 1906-1909), gdje se o njemu kaže da je kralj Arkadije i otac Atalante (koja je također sudjelovala u lovu na kalidonskog vepra). Da je ovaj treći Cenej nedvojbeno Shenej (Σχοινεύς, *Schoeneus*), i kako je došlo do glasovne promjene, pokazao sam u već citiranom radu (usp. bilj. 36), str. 51; to objašnjenje i dalje držim utemeljenim. Sva tri imena: *Caeneus*, *Oeneus* i *Schoeneus* Marulić dakle piše kao *Ceneus*. Možda će taj podatak pomoći da se utvrdi iz kojih je izvora (napose: iz kakva teksta Ovidijevih *Metamorfoza*) crpio svoje podatke o mitološkim osobama. Podsjećam ovdje i na neobičnu Marulićevu inačicu Hekubine osvete Polimestoru; usp. *Judita*, marg. bilj. uz VI, 195-196 (= 1881-1882); na tu sam neobičnost upozorio u: B. Lučin, n. dj. (bilj. 36), str. 49. Marulić dosljedno zastupa takvu verziju događaja; usp.: *Repertorium* f. 13v, s. v. *Auaritia* (= *Rep.* I, str. 53); f. 91v, s. v. *Dolor* (= *Rep.* I, str. 287); f. 190v, s. v. *Ira* (= *Rep.* II, str. 82); f. 434v, s. v. *Vindicta* (= *Rep.* III, str. 339) — uvijek prema Ovidijevim *Metamorfozama*.

1521.	Pochlon hitra fuita / bifce chimga uori/
Kukuljević (1869)	poklon hitra svita biše, kim ga dvori; (S bilješkom u kritičkom aparatu: »227 dvori] vori a. b.«) ⁴⁰
Kušar (1901)	(isto)
Štefanić (1950)	(isto)
Slamnig (1970)	(isto)
Franičević (1974)	(isto)
Moguš (1988)	poklon hitra svita biše, kim ga [d]vori;
Tomasović (1991)	poklon hitra svita biše, kim ga dvori;
Moguš (1998)	(isto)

Svi su dakle prireditelji emendirali *vori* u *dvori*, ali su o emendaciji obavijestili samo Kukuljević (1869) i Moguš (1988). U popratnim rječnicima i tumačima glagol *dvoriti* redovito se tumačio u značenju »udvarati se«, »udvoravati se«.⁴¹ Pod utjecajem vrlo prihvatljiva smisla koji se dobiva tom emendacijom, postupio sam u svojem izdanju *Judite*⁴² kao i predhodnici: unio sam oblik *dvori*, razumijevajući stih ovako:

Poklon lukave misli (ili: namjere) bijaše (taj) kojim mu (ona) iskazuje poštovanje.

No Josip je Lisac u svojem osvrtu na knjigu *Duhom do zvijezda* s pravom ustvrdio da bi trebalo pisati *vori*, kao što stoji u prvotisku, a ne *dvori*, dodajući da bi glagol *voriti* tu značio »varati«, »zavaravati«.⁴³

Tako pročitani stih daje ovakav smisao:

Poklon lukave misli (ili: namjere) bijaše (taj) kojim ga (ona) zavarava.

Emendacija će dakle ipak biti suvišna. Ostaje mi tek zahvaliti J. Lisicu na pozornu čitanju i na vrijednoj opasci, te u potkrepu njegovu rješenju dodati još jedan podatak. Naime, glagol *voriti* upotrijebio je Marulić i u *Susani* (stih 415), i to upravo u značenju »varati«:

I zato pedipsan bit će ki zlom vori

3.7.

Slugi Vagavu, kojega Holoferno posla k Juditi s pozivom na večeru, domišljata ljepotica upućuje odgovor pun laske za njegova gospodara (V, 53-60 = 1389-1396). Judita vješto *riči mota*, no pomalo je pri tom zbunila i buduće prireditelje jednoga dvostiha iz toga govora (V, 57-68 = 1393-1394):

⁴⁰ a. = 1522, b. = 1627.

⁴¹ U Moguševim izdanjima, očito omaškom, glagol *dvoriti* ne postoji kao rječnička natuknica.

⁴² U knjizi M. Marulić, *Duhom do zvijezda*, izbor i predgovor Bratislav Lučin, Mozaik knjiga, Zagreb 2001.

⁴³ J. Lisac, »Marulićev izbor«, *Čakavska rič*, Split, 29 (2001), br. 1, str. 146.

1521. Bud poni dobro znan / chaie drago gnemu
Menie chacho man / i flatcho u sfemu.
- Kukuljević (1869) Bud poni dobro znam, ča je drago njemu:
meni je kako man i slatko u svemu;⁴⁴
- Kušar (1901) (isto)
- Štefanić (1950) Bud poni dobro znan, ča je drago njemu:
meni je kako man i slatko u svemu;

Svi kasniji prireditelji daju tekst kakav je u Štefanića.⁴⁵ No takav tekst ne daje dobar smisao. Čini se da su zabunu izazvale riječi *bud* (...) *dobro znan*. Rječnici redovito tumače *bud* kao veznik »ako«, a frazem *biti znan* kao »upoznati«.⁴⁶ Do točnoga teksta dolazi se pravilnim tumačenjem frazema *biti znan* i razumijevanjem konteksta. Frazem *biti znan* u *Juditi* znači: »znati, doznati, spoznati, upoznati, biti upoznat (s nečim)«.⁴⁷ Jedino je tako moguće razumjeti Nabukodonosorovu prijetnju:

Jošće s Samarijom jerosolimski stan
I s Etiopijom dobro će biti znan
Ča more doma i van oblast i jakost ma,
I koli sam silan s mojom daržavom ja.
(I, 73-76)

i Juditinu hinjenu najavu Holofernu:

Znan ćeš bit od svega kad se ja pomolim
I tvoga posega spišen' je izmolim;
(IV, 281-282 = 1299-1289)

U dvostihu kojim se ovdje bavimo *bud* je očito imperativ glagola *biti* u sklopu frazema *biti znan*. Stoga dvostih treba razumjeti ovako: »Znaj dakle dobro: ono što je njemu drago, meni je kao mana i slatko u svemu.« Taj se pak smisao može izraziti samo ovakvom interpunkcijom u prvom stihu:

Bud poni dobro znan: ča je drago njemu,
Meni je kako man i slatko u svemu;

⁴⁴ Oblik *znam*, kao u Kukuljevića i Kušara, nalazi se u 2, 4. i 5. izdanju *Judite* (1522; 1586; 1627); u trećem izdanju (1523) piše, kao i u prvom: *znan*.

⁴⁵ Jedina sitna razlika je u: Moguš (1998), koji na kraj drugog stiha stavlja točku, ali to je za našu temu nebitno.

⁴⁶ Iznimka je Moguš (1988. i 1998): »*bud* budući da«; »*bud, bude, budemo* [...] v. *biti*«; »*biti znan* biti poznat« (ss. vv. *biti'* i *znati*)

⁴⁷ Od toga valja razlikovati oblik *biti znan* koji nije frazem, nego jednostavno pasiv (oblikom *i* značenjem!) glagola »znati«. Usp. III, 344; 363; V, 14 (= 986; 1005; 1350).

3.8.

U katalogu slavnih pijanaca i izjelica (V, 99-146 = 1435-1482) nalaze se i ovi stihovi:

Vino život shusti Lacida i Krisipa,
Mudrost od njih usi začarni taj sipa.
Taj konac opipa pitanski Arceslav:
I on pjan udipa u Karonovu plav.

(V, 129-132 = 1465-1468)

Marulićeva marginalna bilješka uz te stihove u izvornoj grafiji glasi:

Lycid. Chriřip. Arceřlau toifu bili nauceni philofophi da garluře dařce/
nichi diu umri uino piuchi/a nichi cih toga u tarpju upadiřci pogibe.

U transkripciji različito se odčitavao i tumačio završni dio bilješke (podcrtane riječi):

Kukuljević (1869)	a niki cić toga <u>utrpiv padři</u> pogibe.
(Na str. 6 svojega »Predgovora« Jagić bilježi tekst prvog izdanja ovako: »131 u tarpju upadisci [?]«.)
Kušar (1901)	a niki (drugi) cić toga <u>utrpiv. padři</u> (padnuvři) pogibe.
(U »Rječniku«: »utrpiti, obnemoći, ukočiti se [star.].«)
Štefanić (1950)	a niki cić toga <u>utrpiv. upadři</u> pogibe.
(U »Rječniku«: »utrpiti, obnemoći, ukočiti se.«)
Slamnig (1970)	(isto)
Franićević (1974)	a niki cić toga u <u>tarpju. upadři</u> pogibe
(Bez objašnjenja što bi značilo: »u tarpju«.)
Moguš (1988; 1998)	a niki cić toga <u>utarpiv. upadři</u> pogibe.
(U »Rječniku«: »utarpiti 1 (-iv 1) gl pretrpjeti.«)
Tomasović (1991)	(u tekstu isto kao Moguš)
(U »Rječniku«: »utarpiti, obnemoći, ukočiti se.«)

Dakle, razmatrano mjesto tumačilo bi se, prema navedenim priređivačima, dvojako:

a neki (drugi) zbog toga (tj. vina) onemoćavři (ili: ukočivři se),
padnuvři poginu

ili:

a neki (drugi) zbog toga (tj. vina) pretrpjevři, padnuvři poginu

Razmaci među riječima u prvom izdanju sugeriraju, međutim, drugačiju transkripciju:

a niki cić toga u tarpju upadři pogibe.⁴⁸

⁴⁸ *upadiřci* (*upadiři*) s ostalim priređivačima uzimam kao tiskarsku grešku umj. *upadřci* (*upadři*).

Leksem *tarpija* nalazi se u ARj XVIII, str. 759, u obliku *trpija*, sa značenjima: »a) bolest, vodena bolest; b) trpljenje«. Nisu navedene potvrde iz hrvatskih pisaca. U Marulićevo opusu *tarpija* je hapaks; no isto vrijedi i za pretpostavljeni glagol *utarpiti*.

Što se tiče glagola *poginuti*, on prema ARj X, str. 380, znači: »2. a. a) umrijeti, preminuti« i »2. b. umrijeti nasilnom smrću, poginuti«.

Prema mojem čitanju tekst bi dakle značio:

a neki (drugi) zbog toga (tj. vina) upavši u trpnju (ili: bolest) umrije.

Mislim da je ovakvo čitanje i tumačenje bolje od predhodnih, i to zbog dvaju razloga:

1. Podatci o smrti grčkih filozofa Lakida, Hrisipa i Arhesilaja iz Pitane Maruliću su bili poznati iz djela Diogena Laerčanina *Životi i misli znamenitih filozofa*, koje je posjedovao u svojoj knjižnici.⁴⁹ Diogen iznosi da je Arhesilaj umro »od pretjerana uživanja čistog vina« (4,6,44) a Hrisip je »popio malo slatkog čistog vina, od čega je dobio vrtoglavicu i umro petog dana poslije toga« (7,7,184). Na njih dvojicu smjera Marulićeva rečenica: *niki, diju* (= kažu), *umri vino pijući*. Lakida je, obavješćuje nas Diogen, dokrajčila »paraliza od pretjerana pića« (4, 8, 61). Nitko od trojice filozofa nije dakle umro (poginuo) padnuvši! Diogenovu vijest o Lakidu Marulić je samo malo pojednostavnio: *niki* (tj. Lakid) umro je upavši zbog vina u bolest.

Spomenute podatke Marulić je unio u *Repertorij* (natuknica: *Gula*, ekscerpirani auktor: *Laertius*). Tu o Lakidu piše:

Lacydes ex nimia potatio(n)e paralisi co(r)rept(us) obiit.⁵⁰

2. Dva uzastopna glagolska priloga prošla u čitanju *utarpiv upadši pogibe* stilska su nespretnost koja je slabo vjerojatna u pisca Marulićeva kova. Predloženim čitanjem dobiva se prirodnija konstrukcija sa samo jednim glagolskim prilogom, u sklopu frazema »upasti u bolest«.

3.9.

Gotovo rezignirani Marulićev moralistički komentar na kraju kataloga pijanaca i izjelica u petom pjevanju izgleda u izvornoj grafiji prvog izdanja ovako:

Zaditchie fmianie / drugi ric fu cuffci/
Gouorit zamanie / tarbuh nima ufci.

⁴⁹ Kako je utvrdio Darko Novaković, Marulićevo izdanje objavljeno je u Mletcima 1493; usp. D. N o v a k o v i ć, »Zašto nam je važan Marulićev *Repertorij*?«, *Colloquia Maruliana* VII, Split 1998, str. 9-26 (na str. 20).

⁵⁰ Usp. M. M a r u l i ć *Repertorium*, prir. B. G l a v i ć i ć, sv. II, Split 1998, str. 23 (= f. 165v)

Razbire pichufci / i flafci priurachia
 I uina ochufci / ter ufe ffe furachia.
 (V, 153-156 = 1489-1492)

Posljednji od navedenih stihova sadrži glagol *ochufci*, u transkripciji kojega su se prireditelji odlučili za razna rješenja.

Kukuljević (1869)	I vina okusi, ter u se sve svraća
Kušar (1901)	(isto)
Štefanić (1950)	(isto)
Slamnig (1970)	(isto)
Franičević (1974)	I vina okuši, ter u se sve svraća (<i>okuši</i> u rimi sa <i>piću ši</i> u predhodnom stihu!)
Moguš (1988)	I vina oku[s]ši, ter u se sve svraća (U tekstološkoj bilješci: »1492: ochufci, Vh okuši«.)
Tomasović (1991)	(isto kao Kukuljević, Kušar, Štefanić, Slamnig)
Moguš (1998)	I vina oku(s)ši, ter u se sve svraća

Četiri čimbenika valja uzeti u obzir pri ocjeni koja je transkripcija bolja: 1. slovopis u Marulićevoj *Juditi*; 2. morfološke značajke Marulićeva jezika; 3. smisao navedenih stihova; 4. Marulićev kriterij srokovanja.

1. Grafem *fc* u prvom izdanju *Judite* najčešće označava fonem *š*, no ima nekoliko potvrda za to da *fc* označava *s*. Dakako, nema potvrde da bi *fc* označavalo fonemski slijed *sš* (zbog toga je u Moguševim izdanjima *s* stavljeno u zagrade — jer je prireditelj dodatak). Fonemski slijed *sš* u prvotisku *Judite* zabilježen je slovima *ffc*. Evo primjerâ:

<i>fc</i> = <i>š</i>	<i>nafcī</i> = našim (posveta; Moguš 1988, bilj. 11) <i>uafcō</i> = vašom (posveta; Moguš 1988, bilj. 39) <i>uzuifcēie</i> = uzvišen'je (posveta; Moguš 1988, bilj. 42) <i>razbiufci</i> = razvivši (I, 40; Moguš 1988, bilj. 40) itd.
<i>fc</i> = <i>s</i>	<i>tuifce</i> = tuj se (»Istorija sva na kratko«; Moguš 1988, bilj. 64) ⁵¹ <i>obratifce</i> = obrati se (IV, 140* i IV, 142*; Moguš 1988, bilj. 1147.* i 1149*) ⁵² <i>pichufci</i> = piću si (V, 155; Moguš 1988, bilj. 1491) <i>prnofce</i> = pronose (VI, 254; Moguš 1988, bilj. 1939)

⁵¹ Ovaj primjer navodi Moguš u predgovoru »Napomene o ovom izdanju i o rječniku Marulićeve 'Judite'«, usp. izdanje: Moguš (1988), str. 84.

⁵² Zvezdica uz broj znači da je riječ o Marulićevoj marginalnoj bilješci uz taj stih.

ffci = sši poneffci = ponesši (posveta)
uliffci = ulišši (VI, 55 = 1740)

2. Pročitano kao *okusši*, zapis *ochufci* trebao bi biti ili 3. l. jd. glagola *okusiti* ili glagolski prilog prošli (= *okusivši*). No prvo nije opravdano morfološki, a drugo ni morfološki ni kontekstualno (za ovo drugo vidi sljedeću točku). Ako je posrijedi glagol *okusiti*, onda njegovo 3. l. jd. može glasiti (i u Marulićevo vrijeme kao i danas) samo *okusi*, a glagolski prilog prošli samo *okusivši* ili *okusiv*.⁵³

3. Kontekst govori da oblik *okufci* mora biti 3. l. jd. Ne bi naime imala smisla rečenica: »Izabire si hranu i misli o slastima, i vina okusivši te u sebe sve trpa.« Očito je da su posrijedi četiri rečenice, koje moraju sadržavati i četiri glagola u finitnom obliku.⁵⁴ Dakle: »... i vina okusi, te u sebe sve trpa.«

4. Treba napokon uzeti u obzir i to da se riječ *okufci* nalazi u položaju rime, tj. da »četveropreg« srokova čine: *cuffci* – *ufci* – *pichufci* – *ochufci*. Franičević je nastojao dobiti što više čistih rima, pa je držeci se formule *fc = š* transkribirao: *čuvši* – *uši* – *piću ši* – *okuši*. Zaboravio je pri tom da za Marulića, kao i inače za naše starije pjesnike, rima ne znači uvijek potpuno glasovno podudaranje, tj. da je Marulića ponekad (doduše: rijetko) zadovoljavala i tzv. »rima za oko« (usp. npr. II, 57-60 [= 366-369]: *sluze* – *tuze* – *uze* – *ogluze*, tj. u transkripciji: *služe* – *tuže* – *uze* – *ogluše*; III, 137-140 [= 779-782]: *nas* – *danas* – *znas* – *uulas*, tj. u transkripciji: *nas* – *danas* – *znaš* – *vlas*; VI, 227-230 [= 1912-1915]: *zec* – *mišec* – *brec* – *tec*, tj. u transkripciji: *zec* – *mišec* – *breč* – *teč*).⁵⁵ Ni na mjestu koje se ovdje razmatra ne treba dakle tražiti puno glasovno podudaranje. Dapače, možda je na izbor grafije *fc* za glas *s* u drugom paru srokova (*pichufci* – *ochufci*) utjecala upravo težnja za »vizualnom rimom« u odnosu na prvi par srokova (*cuffci* – *ufci*), u kojem se *fc* pojavljuje kao uobičajena grafija za *š*.

Stihove V, 152-156 (= 1489-1492) treba dakle transkribirati:

Zadit će smijan' je drugi, rič su čuvši;
Govorit zaman je, tarbuh nima uši:
Razbire piću si i slasti privrača,
I vina okusi, ter u se sve svrača.⁵⁶

⁵³ Za glagolske priloge na *-vši* usp. npr. *ubivši*, *postavivši* (posveta), *veselivši* (»Istorija sva na kratko«), *dobivši*, *poklonivši* (»Ča se u kom libru uzdarži«), *pridavši* (I, 16), *razvivši* (I, 40) itd.; za one na *-iv* usp. *vidiv* (dva puta u »Ča se u kom libru uzdarži«), *skupiv* (I, 39), *otvoriv* (I, 48) itd. Glagolski prilozima na *-sši* u Marulića načinjeni su od glagola na *-ti* pred kojim je konsonant (usp. već navedene potvrde *ponesši* od *ponesti*; *ulišši* od *ulisti*). O glagolskim prilozima u *Juditi* v. Vjekoslav Š t e f a n i ć, »Neke osobine Marulićeva jezika«, u izdanju: Štefanić (1950), str. 130-134 (na str. 132, točka 25).

⁵⁴ Glagolski prilog bio bi moguć kad ne bi bilo veznika »te« (*ter*), pa bi nakon prve dvije rečenice slijedila treća: »i vina okusivši u sebe sve trpa«.

⁵⁵ O toj srokovnoj osobitosti usp. J. V o n č i n a, »Transkripcija hrvatskih latiničkih tekstova 15. i 16. stoljeća«, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, Zagreb, 15 (1997), str. 145-154 (na str. 146).

⁵⁶ U svojem izdanju *Judite* (usp. bilj. 42) transkribirao sam: *okuši* (kao 3. l. jd.), no sada ispravnom držim transkripciju *okusi*. Osim toga, ovdje za navedene stihove predla-

3.10.

Pobjedonosno se vrativši u Betuliju, Judita je dočekan sa žamorom nevjerice. No istog časa, ne mareći za umor, ona odlučno djeluje: obasjana svjetlošću svjetiljaka (još je noć), dade znak da se šuti, te započne svoj govor:

Reče: »Humiljen'ja pridajte poniknuv
Bogu, jer uzdvignuv on ki u nj ufaju,
Onih bi prikinuv kino ga ne haju.
Kino toku baju nas pridati napi,
Karvi tuje žaju, svoju pivši, zapi.
(V, 274-278 = 1610-1614)

Prirediteljima je kušnju predstavljao preposljednji stih navedenog ulomka:

1521.	Chino tochu baiu / nas pridati napi/
Kukuljević (1869)	Ki no toku vaju nas pridati napi, (U tekstološkoj bilješci: »277 vaju] stara izd. pišu baju«)

Svi kasniji prireditelji beziznimno transkribiraju kao Kukuljević (s jedinom razlikom što se od Slamniga nadalje »Ki no« piše kao jedna riječ). Moguš (1988) u tekstološkoj bilješci navodi stanje u prvotisku: »1613: baiu«. U rječnicima uz svoja izdanja prireditelji tumače leksem *vaj* kao »bijeda, tuga«, a Moguš (1988. i 1998) kao »jad, nevolja«. Leksem *baj* prirediteljima je ovdje očito bio nepoznat i nerazumljiv, pa su zapis *baiu* pri transkripciji emendirali u *vaju*, dobivajući tako hapaks, jer se leksem *vaj* inače ne pojavljuje nigdje u *Juditi* niti u drugim hrvatskim djelima koja su dosad leksikografski obrađena.⁵⁷

Ipak, Marulićevo *baiu* treba transkribirati *baju*. U ARj I, str. 155, pod natuknicom *baj* stoji:

BAJ, m. 1. *upravo vika, a po njoj zlo, nesreća, u kojoj se više, ejulatus, res adversae. samo u jednoga pisca XVI vijeka. postanja tamna; može biti da je vaj, promijenivši v na b. Ki no toku baju nas pridati napi, krvi tuje žaju, svoju pivši, zapi. M. Marulić 52. naštampano je vaju, ali napomenuto da u starijim izdanjima stoji baju. — ista riječ može biti da je i u ovom primjeru: Pakal je njih misto ... Jere u tom stanu u*

žem i nešto drugačiju interpunkciju. U spomenutom izdanju četverostih sam transkribirao ovako:

Zadit će smijan'je drugi, rič su čuvši
Govorit; zaman je, tarbuh nima uši,
Razbire piču si i slasti privrača,
I vina okuši, ter u se sve svrača.

⁵⁷ Usp. rječnike Milana Moguša uz sveske hrvatskih djela u ediciji *Sabrana djela Marka Marulića*.

vike vapiju, baju vazda zvanu, skubu, ter se biju. M. Marulić 117. *gdje riječi* 'baju vazda zvanu' *može biti da su rečene o* 'stanu'. — 2. incantatio, *bajanje* (...).⁵⁸

Postoji dakle još jedna potvrda za leksem *baj* u Marulićevim pjesmama: riječ je o 594. stihu *Dobrih nauka*, pjesme za koju je jedini izvor *Vartal* Petra Lucića. Dvostih 593-594. transkribiran je u posljednjem izdanju *Dobrih nauka* ovako:

jere u tom stanu u vike vapiju,
baju vazda zvanu, skubu ter se biju.⁵⁹

U »Rječniku« toga sveska *Sabranih djela* stoji: »*baj* 1 (-u 1) *m vika*«. Iz konteksta je jasno da je sintagma *baju vazda zvanu* apozicija uz *stanu* (tj. Paklu), kako je zaključio već Daničić. Zacijelo bi u ovom kontekstu — *baj* je drugo ime Pakla — bolje bilo tumačiti značenje toga leksema kao »jaukanje«, »kuknjava« (usp. *ejulatus* u ARj), »jad«, »nesreća«. Tako je uostalom i u *Juditi*. Stih:

Kino toku baju nas pridati napi

najbolje se tumači ovako:

(onaj) koji je napio (= zarekao se pijući) da će nas predati tolikoj nesreći.

3.11.

Stih VI, 68 (= 1753) u prvom je izdanju otisnut ovako:

Priročno polece / Nabuchodonosoru.

Takav kakav se tu čita, stih je neispravan, jer je drugi polustih popunjen riječju od 7 slogova, pa imamo trinaesterac 6+7, umjesto dvanaesterca 6+6. Kako su postupili dosadašnji prireditelji?

Kukuljević (1869)	priročno poleče Nabukodnosoru. (S bilješkom u kritičkom aparatu: »68 <i>stara izdanja</i> suviše za jednu slovku Nabukodonosoru«)
Kušar (1901)	(u tekstu isto)
Štefanić (1950)	priročno poleče Nabuk'donosoru.
Slamnig (1970)	(isto)
Franičević (1974)	(isto)
Moguš (1988; 1998)	priročno poleče Nabukodonosoru.
Tomasović (1991)	(isto)

⁵⁸ Riječi u prvom svesku ARj obradio je Đuro Daničić. Uputnice na Marulića odnose se na stranice u izdanju Kukuljević (1869).

⁵⁹ M. Marulić, *Pisni razlike*, priredio i popratio bilješkama Josip Vonićina, rječnik sastavio Milan Moguš, Književni krug, Split 1993 (SDMM 2), str. 95.

Valja razvidjeti kako je s tim imenom drugdje u prvotisku, jer Marulić nekoliko puta upotrebljava Nabukodonosorovo ime u kosom padežu.

I, 61	Zapouid nofechi / Nabuchdonofora/
IV, 236 (= 1243)	Buduchi fluzbeni / Nabuchodonoforu. ⁶⁰
IV, 307 (= 1314)	Nabuchdonofora / zouuchi / zemglu tui

Jednom se i nominativ nalazi u sinkopiranu obliku, jer Marulić pazi na točan broj slogova:

IV, 247 (= 1254)	Sa tuoie pomochie / Chragl Nabuchdonofor
------------------	--

Nema dakle dvojbe da je u VI, 68 emendacija potrebna (kao i u IV, 236). No sinkopu ne treba uvoditi ondje gdje je stavljaju Kukuljević i Kušar, nego ondje gdje je smješta sam Marulić, a za njim Štefanić, Slamnig i Franičević. Dakle:

Priročno poleće Nabukdonosoru.

4.

Dosad smo se bavili prijedlozima za bolje čitanje pojedinih riječi ili stihova u *Juditi*. Pri tom je važnu ulogu često imala interpretacija značenja dotičnoga mjesta, no bitna okolnost uvijek je bila tekstološka novost, uspostava drugačijeg teksta. U narednim odsječcima predložit će se drugačija interpretacija značenja nekoliko riječi i frazema onakvih kakvi se nalaze u općeprihvaćenom tekstu, bez ikakve promjene na tekstološkoj razini.

Naime, pripremajući knjigu *Duhom do zvijezda*, uznastojao sam sva Marulićeva hrvatska djela u njoj, pa tako i *Juditu*, popratiti što opširnijim tumačem. Značilo je to odrediti točno značenje pojedinih leksema i sklopova (sintagmi, frazema, konstrukcija, rečenica) — i to upravo značenje u danom kontekstu. Zatim je trebalo izdvojiti one među njima koji današnjem čitatelju mogu biti posve nerazumljivi, ili slabo razumljivi, ili bi ih on mogao razumjeti pogrešno, misleći da ih razumije dobro — pa ih protumačiti. U tom opsežnom poslu konzultirao sam sve dosadašnje komentare i rječnike *Judite* i drugih Marulićevih djela, nalazeći u njima veliku pomoć, ali provjeravajući njihove rezultate te ih po potrebi dopunjujući i modificirajući. Rezultat je bio tumač u kojem je određen broj leksema i sintaktičkih sklopova protumačen drugačije nego do sada. Ovdje će se iznijeti samo četiri slučaja: dva leksema i dva frazema, i to stoga što predloženo njihovo tumačenje iziskuje podrobna objašnjenja.⁶¹

⁶⁰ Ovdje svi prireditelji transkribiraju »Nabukdonosoru« ili »Nabuk'donosoru« (Kušar: »Nabugdonosoru«!), ne upozoravajući na stanje u prvotisku.

⁶¹ Za ostale leksikološke novosti zainteresiranog čitatelja upućujem na spomenuto izdanje (usp. bilj. 42). Ovdje dajem samo jedan primjer, koji je dosad obično ostajao bez ikakva tumačenja:

II, 17 (= 326) Prik Eufrata mine, vodeć Asiriju

Tu *Asirija* ne znači zemlju, kao u stihu II, 2 (= 311), nego »Asirci, asirska vojska«. Ovakav pomak značenja, *abstractum pro concreto* — ovdje: ime zemlje za ime naroda —

4.1.

Razgnjvljen dojavama o tome da su zaposjednuti gorski prolazi i da su Židovi spremni na otpor, Holoferno pita tko su ti koji mu se usuđuju suprotstaviti. Odgovor dobiva od vojvode Amonaca Ahiora, koji će u stihovima II, 235-308 (= 544-617) opširno objasniti tko su Židovi, u kojeg boga vjeruju i kako se njihov bog prema njima odnosi. Početak Ahiorova izlaganja Marulić označuje marginalnom bilješkom uz II, 234 (= 543):

Govoren' je Akiora u kom skazuje Holofernu stvari puka israelskoga.

Prireditelji dosadašnjih izdanja nisu obraćali pozornost na ovo mjesto, smatrajući da je razumljivo bez komentara i bez rječničkih objašnjenja. Samo je Moguš (1988; 1998) u svojem potpunom rječniku *Judite* zabilježio:

skazivati gl iskazivati, pokazivati, očitovati
stvar f stvar, čin, djelo, posao; *svaršiti stvar* dovršiti djelo

Neobičnim se u navedenoj marginalnoj bilješci može učiniti izbor leksema *stvari*, načelno doduše mnogoznačnog, ali baš zbog toga i preopćenitog, neodređenog, a u danom kontekstu možda i nejasnog. Što to znači da Akior iznosi Holofernu »stvari (čine, djela) izraelskoga naroda«? Jer ono što Akior iznosi zapravo je kratak pregled *povijesti* izraelskoga naroda, od prve seobe prema Obećanoj zemlji (usp. *Post* 11,31), preko odlaska u Egipat, bijega preko Crvenog mora, putovanja po pustinji, osvajanja Obećane zemlje, propasti kraljevstva Izraela i Judeje te asirskog i babilonskog sužanjstva, sve do povratka iz progonstva (usp. *Ezr* 1).

Vrijedi se ovdje prisjetiti da u latinskom jeziku imenica *res, rei, f.*, kojoj je osnovno značenje *stvar*, može u množini značiti i: *povijest*.⁶² Stoga se čini utemeljenim predložiti da se *stvari* ovdje shvati u značenju *povijest*, tj. kao leksikološki kalk prema latinskoj imenici *res*.⁶³

4.2.

Hronu, strepi sobom, ležeći on uznak,
Darhta ruka s nogom, vas se oslabi, pak
Izdaše; ne bi jak; garkljanom siča karv:
Tako t' zgibe junak, tako spusti obarv.
(V, 233-236 = 1569-1572)

dobro je poznat u latinskom jeziku (usp. npr. Cic. *Tusc.* 1, 3: »*Doctrina Graecia nos et omni litterarum genere superabat*«).

⁶² Usp. npr. Tit Livije, *praef.* 1: »(...) *si a primordio urbis res populi Romani perscripserim* (...)«; Cic. *Brut.* 44, Tac. *Ann.* 3, 3; 3, 30.

⁶³ Napominjem da se ovdje predložena interpretacija ne nalazi u mojem izdanju *Judite* (usp. bilj. 42). Za kalkove u Marulića usp. Vojmir V i n j a, »*Calque linguistique* u hrvatskom jeziku Marka Marulića«, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, knj. 1, Zagreb 1951, str. 547-565. Kao književne kalkove uzete iz latinskoga Vinja navodi imenice *cilost* — lat. *integritas*, tal. *integrità*; *red* (= stalež) — lat. *ordo*; *član* (*vrimenta*) —

Tako je Marulić prikazao Holofernovu smrt. Brojne pojedinosti (od kojih nijedne nema u Bibliji!) pojačavaju dramatičnu slikovitost prekretnoga trenutka. Vrijedi se ovdje prisjetiti opaske Darka Novakovića (uz stihove 233-235) da je Marulić od antičkih auktora naučio kako umiru epski zlikovci.⁶⁴ No zašto pjesnik kaže: *Tako t' zgibe junak, tako spusti obarv*? Zašto je ovdje izabrana upravo ta pojdinost: »spusti obrvu«? Je li još jednom posrijedi diktat rime, kojemu se ne baš rijetko — kadšto i odveć olako — pripisuju Marulićevi leksički, frazeološki i stilski izbori? Ako je uistinu posrijedi stega sroka, onda bismo riječi *tako spusti obarv* trebali shvatiti doslovno. Uistinu, na doslovno nas razumijevanje navode dosadašnji tumači, koji ovo mjesto ili ne glosiraju nikako, ili u najboljem slučaju objašnjavaju da *obarv* znači »obrv«.

Ipak, neobičan izbor upravo te pojedinosti ostaje neobjašnjen. Možda bismo riječi *tako spusti obarv* mogli shvatiti u značenju: »tako sklopi oči«, ili: »tako spusti vjeđe«; no takav je prijenos sam po sebi neobrazloživ i nategnut. Osim toga, i jedno i drugo objašnjenje slabo se može opravdati u kontekstu stiha 236, koji više ne sadrži opis umiranja: anaforičnost polustihova jasno ukazuje na to da drugi polustih sadrži nastavak pjesnikova komentara započetog u prvom polustihu: »*Tako t' zgibe junak, tako spusti obarv*«. Štoviše, komentar se nastavlja i u sljedećim stihovima, iz kojih zaključujemo da je riječ o moralističkom zaključku (kakve Marulić rado umeće nakon kakva važnog prizora) i da je imenica *junak* u 236. upotrijebljena ironično:

Zgrize ga mao čarv oružjem njegovim,
 Ubi ga ženska sarv, ki biše prostro dim
 Da zajme svitom svim; ki mnjaše da ni Bog
 Silam njegovim tim jest protiviti mog,
 Prostri se tuj nebog, prez glave, kako panj
 (V, 237-241 = 1573-1577)

Mislim da se objašnjenje za *spusti obarv* može naći u podtekstu (poetičkom, stilskom, nerijetko jednostavno: jezičnom) Marulićeva epa: u tradiciji latinske epike i u svojstvima latinskoga jezika uopće. Naime, latinska imenica *supercilium*, *ii*, *n*. znači »obrv« (u tom, doslovnom značenju češće se dakako nalazi u množini), ali i »ponos, uznositost, oholost« (uglavnom u jednini). U latinskom postoji frazem *supercilium (de)ponere* (dosl.: »spustiti obrvu«), koji znači: »odložiti oholost«, tj. »okaniti se oholosti«, »prestati biti ohol«. A upravo je oholost, uznositost, glavno svojstvo Holoferново: već u prvoj rečenici posvete nailazimo na *preohologa Oloferna*; prve riječi kojima ga pjesnik predstavlja čitatelju jesu: *A on ti sijaše*

lat. *articulus*; *gospodstvo* — lat. *dominatio*; *stan* — lat. *domicilium*. U tu kategoriju kalkova već sam uvrstio leksem *krov* (*Judita*, marg bilj. uz IV, 43 [= 1050] i uz IV, 78 [= 1085]) — lat. *tectum* u značenju *hram* i *kuća*. Usp. B. L u č i n, n. dj. (bilj. 36), str. 40-41.

⁶⁴ Usp. D. N o v a k o v i ć, »Dubrovnik — Verona — Basel: tri priloga za recepcijski dokumentarij *Institucije*«, *Colloquia Maruliana* V, Književni krug, Split 1996, str. 13-48 (na str. 22).

oholo, visoko (I, 233); umjesto ostalih primjera dodajemo samo da Marulić nije propustio poslužiti se sugestivnom glasovnom podudarnošću imena i atributa (zamijenivši im gramatičke kategorije): *Olofernja oholost* (VI, 354 = 2039).

Splitskom je humanistu, naravno, bilo poznato preneseno značenje latinske imenice *supercilium* (usp. *Dav.* VIII, 239); u svojoj je pak lektiri mogao susresti sintagmu *supercilium deponere* upravo u sklopu moralističkoga komentara uz smrt zlikovca: ne u kakva poganskog antičkog epika, nego u kršćanskoga pjesnika Prudencija, čiju je *Psihomahiju* (i druga djela) — kao što su pertinentna istraživanja već pokazala — imao u rukama više nego jednom.⁶⁵ U *Psihomahiji*, spjevu koji je ispunjen opisima dvobojâ personificiranih kreposti i mana, prikazuje se i borba Poniznosti i Oholosti: u ključnom trenutku Poniznost uzima mač koji joj pruža Nada, te jednom rukom zgrabivši neprijateljicu za kosu, drugom joj odsiječe glavu.⁶⁶ Nakon toga Nada izriče poučno slovo:

»Desine grande loqui; frangit deus omne superbum,
magna cadunt, inflata crepant, tumefacta premuntur.
Disce supercilium deponere, disce cauere
ante pedes foueam, quisquis sublime minaris.«⁶⁷

(Prud. *Psych.* 285-288)

Iz svega što je rečeno mislim da proizlazi kako stih VI, 238 treba shvatiti ovako:

Tako pogibe junak, tako ga napusti oholost.

Na ovaj način dobivamo logično i u kontekst posve uklopljeno tumačenje jednog dosad nedovoljno pažljivo pročitanog mjesta. Marulićev se pak jezik obogaćuje još za jedan frazem, zapravo frazeološki kalk: *spustiti obarv* u značenju »okaniti se oholosti«.⁶⁸

⁶⁵ Usp. D. N o v a k o v i ć, »La *Davidiade* di Marulić e gli epici protomedievali latini«, *Colloquia Maruliana* IX, Split — Rim 2000, str. 189-218 (na str. 212).

⁶⁶ Zapaziti je da Poniznost ubija Oholost na isti način kao Judita Holoferna (iako je kontekst drugačiji). Inače, u *Psihomahiji* se za pojedinu krepost i manu navodi biblijski lik kao primjer; Judita i Holoferno u Prudencija primjeri su za Čednost i Pohotu, dok su za Poniznost i Oholost primjerni likovi — David i Golijat! Još jednom smo dakle u blizini ključnih Marulićevih tema. Na čitanje *Judite* kao alegorijskoga prikaza poniznosti i oholosti upućuje Dunja F a l i š e v a c, »Žanrovi hrvatske narativne književnosti u stihu«, u knjizi *Kaliopin vrt*, Književni krug, Split 1997, str. 9: »A i starozavjetna priča o Juditi u istoimenom Marulićevu epu (...) alegorija je kršćanskog shvaćanja povijesti, alegorija kršćanski tumačene borbe oholosti i poniznosti (...).« Tekst je prvi put objavljen u *Umjetnosti riječi*, Zagreb, 37 (1993), br. 1, str. 3-20.

⁶⁷ »Prestani razmetljivo zboriti; Bog skrši sve što je oholo, / što je veliko, sruši se, što je naduto, raspukne se, što je nabujalo, bude uniženo. / Nauči okaniti se oholosti, nauči čuvati se / jame pod nogama, tko god ti bio koji s visoka prijetiš«.

⁶⁸ V. V i n j a, n. dj. (u bilj. 63) na str. 557-559. navodi ove frazeološke kalkove (ne samo iz *Judite*) prema latinskom, kadšto ujedno i prema talijanskom: *imati viru k nekome* — *fidem alicui habere*; *u želji biti* — *in desiderio esse*; *dati ostrog* — *addere calcar*; *dati*

4.3.

Upozoravajući svojega čitatelja da nasljeđuje junakinju epa Juditu u pobožnu i čestitu životu, Marulić navodi u čemu se takav život sastoji (VI, 257-272 = 1942-1957). Nalaze se tu i ovi stihovi:

Utišen'ja pokoj diliti ubozim,
 Prostiti nepokoj uražen'ja mnozim,
 I svakim nemozim pomoći ne kratit,
 I ka svakim mozim s ljubicom se obratit.
 (VI, 265-268 = 1950-1953)

U svim dosadašnjim tumačenjima i rječnicima (uključujući i ARj VI, str. 286, s. v. 2. *ljubica*) beziznimno se uzima da *ljubica* u stihu 268. znači »ljubav« (u ARj napominje se da je to deminutiv), pa bi čitav stih značio:

I svim se moćnicima obratiti s ljubavlju.

Takvo objašnjenje ipak je teško prihvatljivo.⁶⁹ Kršćanin se redovito upućuje da prema moćnicima, tj. svjetovnoj vlasti, iskazuje podložnost, poslušnost (usp. *Mt* 22,21; *Rim* 13,1-7); o ljubavi se pak kaže da valja ljubiti Gospodina Boga, svoje bližnje, svoje neprijatelje (usp. *Mt* 22,37-39; *Mt* 5,44 i usporedna mjesta). No kako bi se ovo mjesto ispravno razumjelo, još je važnije znati da je cvijet ljubice kršćanski simbol poniznosti.⁷⁰ To se značenje puno bolje uklapa u kontekst, pa dakle stih VI, 268. zapravo znači:

I svim se moćnicima obratiti s poniznošću.

4.4.

Glasoviti završni akord *Judite* počinje stihom:

Komu [tj. Mesiji] pokon diju, Bogu, spasu momu
 (VI, 433 = 2118)

Današnji čitatelj mora se zapitati: što točno znače riječi *poklon diju*? Evo dosadašnjih odgovora na to pitanje:

misto – *locum dare*; *dati pleća* (= bježati) – *terga dare*; *činiti rat* – *facere bellum alicui*; *učiniti se* (o danu) – *fit dies* i sl; *učiniti silu* – *vim facere*; *činiti sud* – *iudicium facere*; *odluku imati* – *decretum habere*; *imati strah* – *timorem habere*; *imiti brigu* – *curam habere*; *imiti rat* – *bellum habere*.

⁶⁹ Tumače je vjerojatno zavelo to što Marulić već u sljedećem stihu govori o ljubavi: *Ljubav ljubvom platit, ljubvom i gardinu*.

⁷⁰ Usp. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. Anđelko B a d u r i n a, SN Liber, Kršćanska sadašnjost, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb 1979, s. v. *ljubica*.

- Kušar (1901) U komentaru *ad loc.*: »*diju*: kažem (činim)«. (U »Rječniku«: »*diti*, reći; *dim* ili *diju*, velim; *di*, veli«.)
- Štefanić (1950) (isto)
- Slamnig (1970) (isto)
- Franičević (1974) (isto)
(U »Rječniku«: »*di*, *dim*, *diju*, vidi *diti*«; »*diti*, reći, kazati.«)
- Moguš (1988; 1998) (Samo u »Rječniku«: »*diju*, v. *diti*«; »*diti* gl govoriti.«)
- Tomasović (1991) (isto kao Kušar, Štefanić, Slamnig, Franičević)

Glagolski oblik *diju* svi shvaćaju kao 1. l. jd. glagola *diti* = »reći, kazati, govoriti« (za pojavnicu *diju* izričito se upućuje na natuknicu *diti*). Kako »reći poklon« ništa ne znači, komentatori su u nevolji tumačili značenje glagola onako kao Kušar: »*diju*: kažem (činim)«, bez pobližih objašnjenja za taj neobičan skok u značenju.

Međutim, 1. l. jd. od gl. *diti* glasi *dim*. Za taj glagol u ARj (II, str. 416) nema nikakve potvrde da bi mu 1. l. jd. moglo glasiti *diju*. Dakako, *diju* je pravilan oblik za 3. l. mn. glagola *diti*: oni *diju*. U *Juditi* nijednom nema tog oblika za 3. l. mn., ali nalazimo ga u *Susani* (423: *Van'jel'ja ti diju: ne htij strah imiti*), u *Stumačen'ju Kata* (508: *sramota ne umiti štit ča pisma diju*) itd.

U našem stihu oblik *diju* ipak je prvo lice jednine — ali od glagola *dijati*, a ne *diti*. ARj (II, str. 438) navodi ovaj glagol u obliku *djejati*, a značenje mu tumači ovako: »*facere, činiti*«, s napomenom: »*Riječ je praslavenska (...) Dolazi u prva vremena u knjigama pisanim crkvenijem ili mješovitijem jezikom, a između rječnika u Stuličevu i Daničićevu*« (ARj, *ibid.*). Tomu je glagolu 1. l. jd. potvrđeno, prema ARj, samo u obliku *děju*.

Marulićevo *diju* znači dakle »činim«, a *poklon diju* znači »činim poklon« tj. »klanjam se« (usp. talijanski: »*fare un inchino*« i Marulićeve frazeme kao *činiti kajan'je*, »kajati se«; *činiti pomenak*, »podsjećati«; *činiti stražu*, »stražariti« i dr.).⁷¹

Posrijedi je dakle homograf u odnosu na 3. l. mn. glagola *diti*. Stih *Judite* VI, 433 (= 2118) valja dakle razumjeti, kao i dosad:

A njemu ja se klanjam, Bogu, spasu mojemu⁷²

ali sa sviješću o značenju glagola *dijati* i frazema *dijati poklon*.

Napokon, glagol *dijati* potvrđen je u Marulića još na jednom mjestu, gdje ne bi trebalo biti nikakve dvojbe o njegovu značenju:

⁷¹ Usp. Mogušev »Rječnik« u njegovim izdanjima (1988; 1998) i njegovu studiju »O Marulićevoj frazeologiji«, *Colloquia Maruliana* III, Split 1994, str. 133-138.

⁷² Zapaziti je u izvorniku uporabu tzv. relativnog vezivanja, postupka čestog u latinskoj sintaksi.

Dušu svoju biju kino pravih kolju,
 Njim škodu ne diju, premda jih zakolju.
 (*Susana*, 465-466)

Ipak, ni tu dosadašnji rječnici i komentari uz *Susanu* nisu prepoznali 3. l. mn. glagola *dijati*, »činiti«.

5.

Tekstološkim pristupom primijenjenim u ovom tekstu u većini je slučajeva vraćena vjerodostojnost prvotisku (usp. odsječke 3.1, 3.2, 3.3, 3.5, 3.6, 3.8, 3.10), s posljedicama na semantičkoj, pa i poetološkoj razini (3.1, 3.3). U nekoliko slučajeva utvrđivanje valjana smisla imalo je za posljedicu samo uspostavu drugačije interpunkcije, za koju prvotisak nije davao nikakvih podataka (3.4, 3.7). Emendacijom je bilo nužno poslužiti se samo na dva mjesta (3.9, 3.11). Pokazalo se da pri uspostavi teksta, prije nego što se pribjegne emendaciji, valja pažljivo proučiti ne samo grafijske, pa i tiskarske, osobitosti prvotiska (3.8), transkripcijske postupke (3.9), značenje pojedinih leksema (3.6) i sklopova (3.7), nego osobito treba proniknuti u kontekstualno značenje leksema, sintagmi i rečenica, pri čemu se vodi računa o jednom ili više sljedećih konteksta: samoga mjesta o kojem je riječ (3.3, 3.4, 3.6), djela u kojem se ono nalazi (3.3, 3.7, 3.9), čitava Marulićeva opusa (3.5, 3.8, 3.10), kulturnog konteksta s kojim je predmetno mjesto povezano (3.5, 3.8). Važnu ulogu mogu imati versifikacijske značajke djela — srok i stih (3.9, 3.11). Sve to vrijedi i za leksičko-semantičku razinu, na kojoj još napose treba obratiti pozornost na homografe (4.4) te jezične i književne utjecaje i preuzimanja (4.1, 4.2, 4.4).

Umjesnim se čini podsjetiti ovdje na dalekovidne Jagićeve riječi:

(...) mnogi oblici našega staroga jezika čine nam se na prvi mah kao kakve štamparske ili pisarske pogriješke, ali kod dubljega pogledanja izlazi na vidjelo, da je ono nešto sa svime drugo. Uvjeren sam, da će potanje ispitivanje hrvatskog jezika istinu ovih rieči i kod Marulića sjajno dokazati.⁷³

Na *Juditi* se u mnogom pogledu brusilo oruđe naše tekstologije. U tom se poslu napredovalo katkad sporije, katkad brže, no tekst Marulićeva glasovitog spjeva još ne možemo smatrati definitivno uspostavljenim. Još ostaje prostora za dvojbe i preispitivanja dosadašnjih rješenja, za drugačija odčitavanja nekih mjesta, pa i mogućnost izbora (naročito glede interpunkcije). Nije neobično što je tako: posao uspostave teksta posao je — sjetimo se Segrea — približavanja onoj »slici teksta« koja postoji samo kao apstrakcija. Stoga će se i naše približavanje konačnom, idealnom tekstu *Judite* nastaviti.

⁷³ V. J a g i ć, »Predgovor«, u izdanju: Kukuljević (1869), str. 3.